

Kroonutalupoegade seisund Liivimaal 17. sajandi lõpus

Marten Seppel

■ 1681. aastal alanud suur mõisate reduktsioon tõi riigi kätte tagasi suured maavaldused, mis tõstis kohe üles ka probleemi nende võimalikult heast majandamisest. See sundis Rootsi valitsust konkreetselt tegelema väga paljude pärisorjuslikule mõisamajandusele orienteeritud ühiskonna majandus-, sotsiaalse ja õigusdetailidega, mille juures vaieldamatult jäi peamiseks küsimuseks, kuidas tagada mõisatest maksimaalne garanteeritud sissetulek.

Kuningas Karl XI esitatud nõudmised “pärisorjuse” kaotamise kohta Liivimaal on põhjustanud ajalookirjanduses palju vastakaid seisukohti.¹ Siiski on nendes debattides seni peatahelepanu koondunud eeskätt kõige kõrgemale tasandile – Karl XI positsiooni analüüsile ja normatiivsetele allikatele (1691. ja 1696. aasta reglemendid). Sisuliselt kõik hilisemad sellekohased käsitlused on toetunud seega allikatele, mis olid enamalt jaolt käibebe toodud juba 1920.–1930. aastatel.² Uut empiirilist materjali on lisandunud vä-

he, kuigi tegelikult just 1680.–1690. aastatest kasvab võrreldes 17. sajandi esimese poolega oluliselt säilinud allikmaterjali hulk.

Reduktsiooniga kroonile tagasi tulnud valduste üle kontrolli pidamine anti teatavasti majandushaldurite pädevusse. 1681. aastal oli esimese Liivimaa majandusasehaldurina ametisse nimetatud Jakob Sneckensköld. 1684. aastal määrati J. Sneckensköldi kõrvale samu ülesandeid täitma teise reduktsioonikomisarina Michael von Strokirch. Kui 1690. aastal jagati Liivimaa eraldi Eesti ja Läti majandusdistriktiks, siis M. v. Strokirchist sai Läti ala majandusasehaldur ja J. Sneckensköldi lahukumise järel ametisse asunud Gustav Adolf Strömfeldtist Eesti ala majandusasehaldur.³

Kuigi kroonumõisad anti vahetult valitsejate rentnikele, siis tegelikkuses nende võimutähtsust olulisel määral piirati ja neile ei võimaldatud riigivaradega (sh. talupoegade) omavolilist ümberkäimist. Just asehaldurid pidid selle üle kontrolli pidama ja tekkinud probleeme lahendama. Seega pakuksid kroonumõisatega seotud teemade käsitlemisel mõisate eraarhiivide kõrval esmatähtsat huvi ametis olnud majandusasehaldurite arhiivid.

Järgnevalt ongi püütud ennekõike just asehaldur M. v. Strokirchi Riias säilinud konseptiraamatutele⁴ tuginedes analüüsida kroonutalupoegade seisundit 17. sajandi kahel viimasel aastakümnel. Nimetatud köited sisaldavad seega asehalduri väljaläinud kirju, mille põhihulga moodustavad kroonumõisate rentnikele antud resolutsioonid, korraldused,

¹ Kui nimetada ainult kõige olulisemaid: A. Loit. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. – Kleio 1996, nr. 1, lk. 3–18; E. Öpik. Mõisate reduktsioon 17. sajandi lõpul. – Eesti talurahva ajalugu. I. Peatoim. J. Kakk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, lk. 552–560; M. Laur, K. Kello. Rootsi aja pärand 18. sajandi Liivimaa agraarsuhetes. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost. A. Andresen. Tartu, 2001, eriti lk. 255–263; vt. samuti Mati Laur. Pärisorjus 18. sajandil. – Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Peatoim. S. Vahtre. Tegevtoim. M. Laur. Tartu, 2003, lk. 190–191.

² Vt. olulisemad sellekohased algallikate põhinevad käsitlused: S. Schartau. De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. 1. Stockholm, 1925; J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684. – Ajalooline Ajakiri 1931, lk. 1–14, 65–78, 129–143; E. Dunsdorfs. Latvju zemnieka brīvības izredzes Kārļa XI laikā. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 1937, nr. 2, lk. 187–225 (= E. Dunsdorfs. Turība un brīvība septiņpadsmitā gadsimta Latvija. Pētījumi un apcerējumi. Nebraska, 1961, lk. 87–126).

³ Vt. E. Blumfeldt. Några drag ur ekonomiståthållaren Gustav Adolf Strömfelts verksamhet i Livland 1690–1710. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. 1950–1954, kd. 2. Stockholm, 1955, lk. 109–111; B. Kibal. “Bookhållare, Camererare, Casseur” ja teised kroonuametnikud Liivimaal 17. sajandi lõpul. – Kultuuriloolised ekskursid. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 6 (13).) Tartu, 2000, lk. 38–41.

⁴ Läti Riiklik Ajalooarhiiv (=LVVA), fond nr. 7400 (“Vidzemes gubernas ekonomiskā pārvalde”), säilinud on M. v. Strokirchi konseptiraamatud aastatest 1684, 1686–1687, 1691–1692, 1694–1708.

järelepärimiskirjad ja kõikvõimalikud teated, mille seas on väga tihedalt ettekirjutusi ja selgitusi talupoegade olukorra kohta.⁵ Sisuliselt on asehaldur tegelnud kroonutalupoegi puudutavate küsimuste või talupoegade endi kaebustega iga päev. Enne Liivimaa jagamist kaheks majandusasehalduskonnaks 1690. aastal on seejuures M. v. Strokirch tegelnud ka Eesti ala mõisatega. Kõigele vaatamata on aga tegemist seni peaaegu täiesti kasutamata materjaliga.⁶

Mis siis talupoegade seisundis mõisate riigi kätte minekuga ikkagi muutus? Kõige olulisemaks tuleb kahtlemata pidada seda, et rendile antud kroonumõisate mõisnikele (rentnikele) ei jäetud täielikku võimutäiust mõisa talupoegade üle ja kontroll selle üle anti vastavatele kroonuametnikele. Kui kasutada saksa ajalookirjanduses tuntud termineid, siis tähendas see, et Liivimaal likvideeriti kroonumõisates mõisahärrus (*Gutsherrschaft*). Kroonutalupoegkond vabastati isiklikust (*Leibherrschaft*) ja kohtulikust (*Gerichtsherrschaft*) sõltuvusest mõisnikust, kes ühtlasi polnud ka enam maa omanik (*Grundherr*). Mõnikord on ajalookirjanduses seostatud mõisahärrusega ka mõisnike patroonaadiõigust, kuid ka selles osas kaotasid kroonumõisate pidajad oma privileegid ja kroonukihelkondades läks pastori ametissenimetamise õigus kuningale, keda pidid siis abistama kindralkuberner ja asehaldurid.⁷ Kokkuvõttes aga siiski Liivimaa kroonuvaldustes säilitati mõisamajanduslikud ühiskonnaalused (*Gutswirtschaft*), mis

põhinesid endiselt pärisorjuslikul tööjõul. Talupojad jäid riigimõisate pärisorjadeks, ja seda nii majanduslikult, sotsiaalselt kui ka õiguslikult.

Oluline on, et talupoegade sunnismaisuslik seisund jäi püsima. Kroonumõisate talupoegade polnud lubatud oma rentniku juurest mujale asuda ja pagemise korral kuulusid nad tagasitoomisele. See, et ühe kroonumõisa alt teise alla pagenud talupoegade väljaandmised leidsid kogu käsitletava perioodi jooksul aset, ilmneb asehaldur M. v. Strokirchi kirjadest selgelt. Näiteks 1686. aastal taas ühte sellist kaasust lahendades põhjendas M. v. Strokirch kroonumõisa rentnikule, kelle alla jooksis oli asunud, et talupoeg tuleb välja anda ja oma eelmisele maale tagasi asutada ja “teisiti lihtsalt ei saa, kuna see on niihästi T. K. M. huvides kui ka maapolitseikorraldusega kooskõlas”.⁸

Talupoegi nähti endiselt kindla kroonumõisa alla kuuluvatena ja nende kohta kasutati sarnaselt eramõisate talupoegadega terminit pärustalupoeg (*Erbbauer*).⁹ Teatavasti kehtis üldine põhimõte, et kõik talupojad on pärusalluvad seal, kuhu ehk kellele kuulus nende isa (*ius sanguinis*). Enamasti oli selleks ühtlasi nende sünnikoht¹⁰ ja seetõttu ongi allikates talupoegade päruskuuluvuse defineerimisel eelistatud välja tuua just viimane. Siiski oli sünnikoht otsustav lapse päruskuuluvuse määramisel tavaliselt üksnes niivõrd, kuivõrd see oli kooskõlas nimetatud printsipiiga, et lapsed järgnevad alati oma isale.¹¹

⁵ Vt. samuti J. Vasar. Strokirch, Michael v. – Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Peatoim. P. Tarvel. (Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetused, nr. 10.) Tartu, 1940, lk. 260.

⁶ 1684.–1699. aasta köidetele lisatud kasutajalehele tehtud viimased sissekanded pärinevad 1950. aastate algusest. E. Öpik on küll vähesel määral kasutanud Põhjasõja-aegseid köiteid.

⁷ Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Koost. G. Joh. v. Buddenbrock. Kd. 2-1[B]. Riga, 1821, lk. 1232 (§4).

⁸ LVVA 7400-1-14, l. 223p (M. v. Strokirch kaptan Boyele, 21.10.1686); samuti nt.: LVVA 7400-1-16, l. 77 (M. v. Strokirch O. R. Albedyllile, 28.03.1691).

⁹ See tuleb selgelt välja nii selleaegsetest revisjoniprotokollidest kui ka kõikjalt mujalt. Kui tuua vaid paar eredamat näidet: Linnusekohtu juurdlusprotokoll 27.05.1691: “Wahr, daß die alda verhandene Kgl. Lodenhofsche bauren alle wahre Lohdenhoffsche Erbbauern, und von Erb bauren zu Erb Bauren geboren.” – Affirmat. (EAA 278-1-XVI-36f, l. 222p); Dole talupoja kaebekiri kindralkubernerile 1696: “Allerunterthanigster Erb Unterthan Petkain Andze, Könighz Erbbaur unter daß Schloß Dahlen.” (EAA 278-1-XVI-41g, l. 248).

¹⁰ Sellele osutab ka kaasaegne S. H. Vestringi eesti-saksa leksikon: “Sündimisse Asse | Sündimisse Paik Das Vater land” (S. H. Vestring. Lexicon Esthónico Germanicum. Tartu, 1998, lk. 233).

¹¹ Ch. H. Nielsen on võtnud kehtiva põhimõtte kokku järgmiselt: “Erbbauern [---] gehören dahin, wohin ihre Eltern erbgelören, wenn sie nicht etwa verkauft, oder auf andere Art an einem andern cediret worden.” (Ch. H. Nielsen. Handbuch zur Kenntniss der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehistland. 1. osa. Dorpat, 1794, lk. 84).

Kroonutalupojad ei kuulunud aga õiguslikult mitte kindla mõisa ja kindla rentniku pärusalluvusse, vaid nad olid üksnes riigi poolt määratud kindla mõisa juurde. Talupoeg ise kuulus nüüd kroonule. Kui näiteks 1692. aastal vaidlesid kaks rentnikku ühe pagenu kroonutalupoja väljaandmise üle, siis ühe argument oli, et nimetatud talupoeg oli tema juurest ära karanud. Teine aga, kelle juurde talupoeg oli tulnud, väitis, et see talupoeg olagi tema mõisa all sündinud ja seega temale päruskuuluv (*gebürtig und Erb sey*). Asehaldur M. v. Strokirchi antud otsus sellele vaidlusele oli konkreetne: talupoeg tuleb takistusteta välja anda, “kuna kroonutalupoegade juures ei panda tähele, millise kroonumõisa all ta on sündinud, vaid millise kroonumõisa all ta maad peab ja kroonurentnikule üle antud on”¹².

Seega märkis juba J. Zutis väga õigesti, et kroonutalupoegade puhul polnud enam oluline, et talupoeg püsiks kindlasti just oma sünnikohas.¹³ Siiski aga ei tähendanud see, et talupoegadele anti nüüdsest kroonuvalduste piires liikumisvabadus või et ühest kroonumõisast teise pagenu talupoegade väljaandmist ei toimunud.¹⁴ Talupojad olid endiselt määratud kindla mõisa juurde. Pealegi olid kõik talupojad antud koos mõisatega rendile eraisikutele, kellelt oodati kindlaksmääratud renti ja riigimakse, ja seega talupoegade kui mõisa sissetulekuallikate pidev omavoliline ümberjagamise lubamine riigi poolt poleks olnud õigustatud ega ratsionaalne.

Nagu märgitud, ei teki asehaldur M. v. Strokirchi kirjade põhjal mingitki kahtlust, et rentnike põhjendatud kaebused pagenu talupoegade osas põhimõttekindlalt rahuldati. Ühe M. v. Strokirchi kirja järgi ilmunud näiteks mais 1696 tema juurde Mürmuiza rentnik

leitnant Dunt koos talupoeg Jacobiga, kes oli jooksis ja keda nõudis tagasi Starti rentnik majorilek Schmidt. M. v. Strokirch oligi andnud talupojale ja leitnandile teada, et siin pole muud võimalust (*“es nicht anders seyn könte”*), kui et talupoeg peab minema Starti mõisa alla tagasi, millega leitnant ka nõustunud. Seepeale kaevanud aga talupoeg – ta olevat Startist sunnitud selle pärast ära tulema, kuna eelmisel talvel oli mõis koormiste sissenõudmisel ta nii paljaks teinud, et talle endale enam mingit ülalpidamist polevat jäänud ja ta pidanud seetõttu hädapärast teiste juurde teenistust ja leiba otsima minema. Kui nüüd majoriproua teda leiva, külvi, loomade ja rakendiga ei aita, siis ta ei saavat seal mingi talupoeg olla ega maad pidada. M. v. Strokirch aga käskis talupojal selle peale kõike seda ise majoriprouale öelda ja igal juhul Starti tagasi minna.¹⁵

Veel selgemini näitab kroonutalupoegade sunnismaislikku seisundit M. v. Strokirchi väljastatud avalik kiri jaanuarist 1697 kõigile kroonumõisate pidajatele, kus ta laseb teada anda, et Repjakalnsi kuninglikust rendimõisast olla pagenu talupoeg koos oma nelja pojaga, mistõttu kõik, kes nimepidi mainitud talupojad peaksid tabama, peavad nad takistamatult Repjakalnsi rentnikule välja andma.¹⁶ Seega, asjaoludest sõltumata kuulusid kõik kroonutalupojad väljaandmisele. Ühtlasi näitab toodud näide selgelt, et sunnismaisuslikus sõltuvuses olid niisamuti talupere nooremad pojad.¹⁷

Selgub, et kui enne reduktsiooni olid jooksihtalupoegadega seotud probleemide kiire lahendamise tegelenud maakondlikud sillakohtud ja raskemate juhtumite korral maakohtud, siis nüüd olid kõigi sellekohaste küsimuste põhiinstantsiks saanud asehaldu-

¹² LVVA 7400-1-17, l. 151p (M. v. Strokirch Vilzēni rentnikule, 13.05.1692).

¹³ J. Zutis. *Ostzejskij vopros v XVIII veke*. Riga, 1946, lk. 56.

¹⁴ Vrd. samas.

¹⁵ LVVA 7400-1-20, lk. 185–187 (M. v. Strokirch J. J. Schmidtile, 5.05.1696).

¹⁶ LVVA 7400-1-20a, lk. 37–38 (M. v. Strokirchi *promotoriale*, 23.01.1697); vrd. LVVA 7349-1-51, lk. 827 (E. Dahlbergi patent 12.09.1699).

¹⁷ Üks teine, analoogne näide aga osutab niisamuti selgelt, et väljaandmisele kuulusid ka taluperede (vallalised) tütreid: LVVA 7400-1-20, lk. 8 (M. v. Strokirch Sauji rentnikule, 14.01.1696); vt. samuti LVVA 7400-1-22, l. 161-161p (M. v. Strokirch Liezere rentnikule, 26.04.1699), kus asehaldur annab rentnikule oma põhimõttelise nõusoleku ühe pagenu sulase asemel kompensatsioonina jätta endale üks teine võõras sulane.

rid. Pagenud kroonutalupoegadega seotud palvekirjadele vastamisega on M. v. Strokirch kogu perioodi jooksul olnud küllaltki tihedalt ametis. Erinevalt aadlimõisatest oli kroonumõisate puhul asehalduritel küll sellevõrra kergem, et enamasti puudus vajadus tegelda keerukate juurdlustega, kellele vaidlusalune talupoeg tegelikult kuulub, kuna sellistel kordadel sai otsustavaks igal juhul asehalduri otsus, mis lähtus peamiselt majanduslikust rentaablustest. Siiski nähtub M. v. Strokirchi kirjadest, et mitmel korral on probleemiks osutunud väljaandmisele kuuluva talupoja reaalne kättesaamine tema praeguse kroonumõisa alt. Näiteks oli 1695. aastal Starti rentnik püüdnud Mürmuiža kroonumõisa alt tulemuseta tagasi saada oma pagenu talupoega ja selle peale andnud vastava korralduse ka M. v. Strokirch. Kui nüüd Starti mõisnik oli uuesti oma inimesed sellele talupojale järele saatnud, oli seal neile teatatud, et talupoega välja ei anta “kui ka kurat ise talle järele tuleks”.¹⁸ Raskemad sellekohased juhtumid on ette kantud ka kindralkubernerile.¹⁹

Samas ei saa M. v. Strokirchi kirjades siiski märkamata jääda, et jooksiktalupoegade väljaandmispoliitika polnud enam nii jäik kui varem eramõisate puhul. Mitme juhtumi puhul tuleb välja, et asehaldur on enne ühe kroonumõisa alt teise alla pagenu talupoja tagasinõudmist lasknud asja uurida, lähtudes küsimusest, kas praegune olukord ei oleks hoopis parem lahendus ja talupoeg võiks jääda uude kohta. See kehtis ennekõike selliste kaasuste puhul, kui talupoja ümberasumisest oli juba mõnda aega möödas ja ta oli ennast uues kohas

kindlalt sisse seadnud. Seejuures ei tohtinud siiski see mõis, kelle alt talupoeg oli pagenu, kannatada olulisi kahjusid selle arvelt, et teisel rentnikul on nüüd tulu suurem.²⁰

Igal juhul olid asehaldurid säilitanud õiguse kroonutalurahvast ühest mõisast teise nii ümber paigutada, et laekuks rohkem tulusid.²¹ M. v. Strokirchi kirjadest nähtub ühtlasi, et ka rentnikud on pöördunud sageli selliste palvetega asehalduri poole. Kui rentniku soovitud talupoegade ümbertõstmised ei toonud talupidamistele ega mõisale selget kahju, ja olid “põhjendatud”²², siis asehalduri põhimõttelist vastuolekut ka polnud.²³ Niisamuti võis asehalduri nõusolekul toimuda ka talupoegade vahetamine kahe kroonumõisa vahel.²⁴ See kõik näitab niisiis selgelt käsitust talupoegadest kui puhtast tööjõust, keda võidi kroonu või mõisa majandushuvide järgi vastavalt vajadusele ümber siirata. Sageli on talupojad käinud nõnda asehalduri juures kaebamas selle üle, et rentnik on neid endid või nende pereliikme mujale asustanud. Kõigile sellistele kaebustele on asehaldur reeglina ka kohe reageerinud, kuid rentnikult saadud põhjendatud selgituste järel võis sellise ümbertõstmise kinnitus, hoolimata talupoja kaebusest, ikkagi järgneda. Seega polnud asehalduri järelepärimiste põhjus mitte talupoja soov, vaid põhimõte, mida M. v. Strokirch on oma kirjades sageli rõhutatult korranud: “... ühelgi kuningliku mõisa pidajal või valitsejal ei ole vaba [voli] kuninglikku talupoega tema maalt minema ajada ilma Kuningliku Majanduskontori konsensuse ja teadmata.”²⁵

1696. aasta veebruaris, enne uue aasta

¹⁸ LVVA 7400-1-20, lk. 61 (M. v. Strokirch leitnant Duntenile, 14.02.1696); vt. samuti analoogseid juhtumeid: LVVA 7400-1-18, l. 182 (M. v. Strokirch leitnant Duntenile, 9.06.1694); LVVA 7400-1-19, l. 107 (M. v. Strokirch A. Koskullile, 18.04.1695).

¹⁹ Vt. nt. EAA 278-1-IV-37:1, l. 7p (E. Dahlberg asehaldurile, 4.07.1699).

²⁰ Vt. nt. LVVA 7400-1-22, l. 198–198p, 204p (M. v. Strokirch G. R. Tiesenhausenile, 5.06., 7.06.1699); LVVA 7400-1-15, l. 18 (M. v. Strokirch J. Reuterile, 11.01.1687).

²¹ Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Koost. G. Joh. v. Buddenbrock. Kd. 2-1[B]. Riga, 1821, lk. 1232 (§15).

²² falls sich gnugsahme Erheblichkeiten zu des Bauers Absetzung finden und hier eingebracht werden (LVVA 7400-1-22, l. 207–207p (M. v. Strokirch G. Gröenile, 9.06.1699)).

²³ Vt. nt. LVVA 7400-1-20, lk. 111–112 (M. v. Strokirch Kokmuiža rentnik de Holdele, 14.03.1696).

²⁴ Vt. nt. LVVA 7400-1-18, l. 2–2p (M. v. Strokirch O. Fr. Brakelile, jaan. 1694).

²⁵ Tsitaat: LVVA 7400-1-22, l. 214p–215 (M. v. Strokirch Liepa rentnikule, 17.06.1699); sama: LVVA 7400-1-22, l. 207–207p (M. v. Strokirch G. Gröenile, 9.06.1699).

kevadkülvi ilmus aga M. v. Strokirchi juurde Piebalga Jaunāmuiža talupoeg palvega, et temal lubataks üle minna ja võtta maa vastu Lode kroonumõisas, kuna tema praegune talukoht on täielikult ülerahvastatud. Asehaldur aga talupoja sellise pelga taotluse peale otsust teha ei lubanud, vaid saatis Jaunāmuiža rentnikule palve, et see saadaks talle selle talupoja praeguse talukoha olukorrast ülevaate ja üldse oma arvamuse niisuguse ümberasumise kohta.²⁶ Seega sai otsustavaks ikkagi ennekõike majanduslik rentaablus ja rentniku positsioon.

Igal juhul käis nii talupoegade ümbertõstmine kui ka jooksiktalupoegade väljaandmine või jooksiku praeguse asukoha kinnitamine üle talupoegade peade ja täiesti ilma nende soove arvestamata. Päris selge siiski pole, kas ja kuivõrd ootas jooksus olnud talupoega ees karistus. Ühes kirjas, milles asehaldur teatab rentnikule tema jooksiktalupoja tagasisaamisest, manitseb M. v. Strokirch, et nimetatud talupojale ei tohi edaspidi juhtuda mingisugust kahju ega temalt sellepärast kaebusi laekuda.²⁷ Teises analoogses kirjas aga soovib asehaldur, et kui rentnik peaks arvama, et talupoeg on oma ärakargamise tõttu teeninud ära trahvi, siis sellega tuleks vähemalt nii kaua viivitada, kuni teda on selle kohta ära kuulatud.²⁸

Seega saab kõige vähem rääkida talupoja õigusest valida ise mõisa, mille all oma talukohta pidada ja kus oma mõisa- ja riigikoormisi kanda. Kui 1697. aastal kaebasid Druviena talupojad M. v. Strokirchile oma rentniku peale ja eriti tema poolt ette võetud uue mõisa-hoone ehituse üle, siis oli asehalduri otsus selle peale resoluutne: "See ei kuulu ühegi talupoja kompetentsi, et teha ettepanekuid, kuidas või kellele kroonumõisad peavad renditud saama, vaid talupojad peavad olema rahul sellega, mida disponeerib Tema Kuninglik Majesteet või need, kellele on T. K. M. poolt see usaldatud. Samuti ei ole see nende mure, kuidas mõisa-

hooneid tuleb ehitada. Kui aga rentnik mõisa ehituse tõttu või muul juhul neile enam tööd või kohustusi peale paneb, kui ilmneb vakuraamatust, siis on nad vabad selle peale kaebama tulla ja otsuse saada."²⁹

Viimati toodud tsitaadist tuleb niisiis välja üks peamisi talupojapoliitika juhtumõtteid, millest 17. sajandi lõpus järjekindlalt juhinduti: kõigile talupoegadele tuleb jätta lahti kanal pöörduda tekkinud kaebustega (ennekõike rentniku vastu) tsiviil- või kohtuinstantside poole. Talupoeg pidi olema mõisniku omavoli eest kaitsitud. 1680-ndate aastate algusest alates tegeldi Liivimaal kindralkubermanguvalitsuse tasandil talupoegade kaebuste küsimustega järjekindlalt ja püüti kujundada kogu sellesuunalist asjaajamiskorda ikka ja uuesti paremate aluste järgi. 1696. aasta majandusreglemendi kohaselt pidi majandusasehaldur tegelema talupoegade kõigi nende kaebeasjadega, mis olid seotud majandusküsimustega. Muudel juhtudel pidi aga talupoegade poolt rentnike vastu esitatud kaebuste arutamise instantsiks olema maakohus.³⁰

Talupoegadel lubati küll ülekohtuste koormiste üle kaevata, kuid vakuraamatutega etteantud "õiglasi" kohustusi pidid nad täitma tõrkumata.³¹ Kroonutalupoegadele ei antud mingisugust õigust oma koormiste suhtes kaasa rääkida või kasutada enda äranägemise järgi oma tööjõudu, nagu seda lubati vähemalt teoreetiliselt näiteks 1819. aasta talurahvaseaduses. 1696. aastal esitasid kolm ühiselt talu pidavat venda Ranka kroonumõisast kindralkubernerile supliigi, milles palusid, et neil lubataks teotöö ja naturaalandamite asemel hüvitada edaspidi oma mõisakoormised rahas, ja nad olid ka juba 23 albertustaalrit selleks kaasa toonud. Kindralkuberner E. Dahlbergi otsus oli aga täiesti eitav: vakuraamatust olla ju näha, et need talupojad pole kunagi vabatalupojad olnud (*von alter her keine frey-Bauren gewesen*) ja nad pole mitte rahalisele, vaid

²⁶ LVVA 7400-1-20, lk. 51–52 (M. v. Strokirchi resolutsioon, 1.02.1696).

²⁷ LVVA 7400-1-15, l. 14 (M. v. Strokirch G. Paykullile, jaan. 1687).

²⁸ LVVA 7400-1-19, l. 107p (M. v. Strokirch majoriproua Schultzele, 18.04.1695).

²⁹ LVVA 7400-1-20a, lk. 61–62 (M. v. Strokirchi resolutsioon Druviena talupoegadele, 9.02.1697).

³⁰ Sammlung der Gesetze, lk. 1221–1222.

³¹ Selle kirjutasi otseselt ette 1696. a. majandusreglemendi mitu artiklit ja selle üle pidid 1691. aasta instruksiooni järgi valvama niisamuti asehaldurid: Sammlung der Gesetze, lk. 1217, 1230.

tegelikule teotööle määratud. Seega: "... on nad oma nõutavat tööd vakuraamatu ja reglemendi järgi mõisa heaks [kohustatud] kandma ja oma kohustust nõutava kuulekuse ja oma määratud härrale ilma edaspidise tõrksuse ta täitma kohustatud."³² 1697. aasta kevadel pöördus samasuguse palvega asehaldur M. v. Strokirchi poole ka üks Vjciemi kroonumõisa talupoeg ning ka temale andis asehaldur selge vastuse: kuna kuninglik vakuraamat näitab tema teotöö ja naturaalandamite koormisi, siis tema taotlust vabarahale (*Leyde- oder Freygeldt*) ümber asumise kohta ei saa kuulda võtta.³³ Tegelikult kirjutab sellise talupoja määratud seisundi ette ka 1696. aasta majandusreglement (ptk III, §7): keegi rentnik ei tohi teotöölisi raharendile (*auf "Leyde"*) ümber seada ega vastupidi – vakuraamatus üles antud vabatalupoegi teotööle sundida. Ainult siis, kui vabatalupojad ise ei suuda enam vabaraha maksta ja samal ajal leidub teotööle määratud talupoegi, kes soovivad vabaraha peale asuda, siis võib asehalduri nõusolekul selline ümbervahetamine toimuda.³⁴

Niisamuti ei suurendatud talupoegade varalisi õigusi. Küll oli talupoegade kaebeõiguse tõhustamisega suurenenud talupoegade garantii oma kasutuses olevale varale ja mõisniku omavoliliste vara konfiskeerimiste vastu.³⁵ Oli tõesti selge piir talupoja vara ja mõisa vara vahel ning mõisnikul polnud õigust omatahtsi talupidamistelt loomi või majapidamisemeid ära võtta. Teisalt ei kuulunud aga talupoja kasutuses olev vara mitte niivõrd temale kui talukohale ja seeläbi ikkagi mõisale. Kui talupoeg pages koos varaga, nagu seda sageli ette tuli, siis oli rentnikul õigus tagasi nõuda nii talupoega kui ka eraldi ainult tema kaasaviidud vara.³⁶ Niisamuti polnud mujale

siirdunud või ümberasustatud talupojal õigust mahajäänud varale.³⁷

II

Rentniku omavolilise otsustusõiguse taandamisega käis kokku ka majandusreglemendis nimetatud talupoegadest hirsnike (*Rechtsfinder*) rolli väljatoomine. Nimelt ei pidanud talupere-meestele kergemate trahvide või kahjutasude määramine kuuluma mitte mõisarentniku või -opmani pädevusse, vaid asi pidi olema uuritud ja otsustatud teiste erapooletute talupoegade, "eraldi määratud hirsnike" poolt. Keerulised asjad aga tuli saata majandusasehaldurile või maakohtusse (ptk. V, §2).³⁸

Pole aga täiesti selge, kui palju saab Liivimaal 17. sajandi lõpus hirsnike puhul rääkida järjepidevusest või millal siis sellise ajaloolise ameti taasellukutsumine oli aset leidnud. Teatavasti olid Liivimaal hirsnikud etendanud mõisakohtute juures rolli kindlasti veel 17. sajandi esimesel veerandil. A. Traat on arvanud, et alles koos 1630. aastate kohtureformidega Liivi- ja Eestimaal kaotati hirsnike institutsioon. Seejuures arvab A. Traat, et 1696. aasta ökonoomiareglemendiga püüti küll hirsnike ametit riigimõisates taasellustada, kuid tegelikult olevat see takerdunud alanud suure näljaaja ja peatselt puhkenud Põhjasõja tõttu.³⁹ Nagu märgitud, on majandusreglemendis tööpoolest talupoegadest hirsnikud ette nähtud ja nõndasamuti mainivad hirsnikke ka asehaldurid oma 1695. aasta märtsi Rauna konverentsilt saadetud kirjas kindralkubernerile seoses majandusreglemendi väljatöötamisega, kus leiavad, et selliste hirsnike kasutamine talupoegade trahvide määramisel on parim viis karistuste tasakaalus hoidmisel.⁴⁰

³² EAA 278-1-IV-34:4, l. 20 (E. Dahlbergi resolutsioon 23.10.1696, konsept).

³³ LVVA 7400-1-20a, lk. 376 (M. v. Strokirchi resolutsioon, 21.06.1697).

³⁴ Sammlung der Gesetze, lk. 1212.

³⁵ Nt. LVVA 7400-1-19, l. 24 (M. v. Strokirch kornet Beyerile, 19.01.1695).

³⁶ Nt. LVVA 7400-1-20a, lk. 108–109 (M. v. Strokirch Rencēni rentnikule, 23.02.1697).

³⁷ Nt. LVVA 7400-1-15, l. 28 (M. v. Strokirch O. Zögele, 14.01.1687).

³⁸ Sammlung der Gesetze, lk. 1221.

³⁹ A. Traat. Hirsnikud. – Eesti ajaloo probleeme. Koost. E. Tärvel. Tallinn, 1981, lk. 138 (134–145).

⁴⁰ LVVA 7400-1-19, l. 62–63p (asehaldurid M. v. Strokirch ja G. A. Strömfeldt kindralkuberner J. J. Hastferile, 16.03.1695, mustand).

Siiski ei ilmu hirsnikud taas külaühiskonda mitte koos 1696. aasta märtsikuise majandusreglemendiga, vaid ilmselt juba varem. Tegelikult ei saa märkamata jääda, et ka 1668. aasta Liivimaa maapolitseikorralduses on hirsnikke mainitud seoses talupoegade pulmade toreduse reguleerimisega (art. IX),⁴¹ kus jääb küll ebaselgeks, kas nende all tuleb mõista eraldi küla ametimehi. E. Öpik on osutanud, et Liivimaa tsiviilvõimude ametlikus kirjavahetuses on hirsnikke mainitud juba 1689. aastal.⁴² 1695. aasta märtsis käisid aga näiteks asehaldur M. v. Strokirchi juures kaks Braslava hirsnikku, kes palusid Breslau mõisa piiriheinamaade ja -metsade osas selgust ja esitasid seejuures ka maakohtu vastavasisulise kirja. M. v. Strokirch lubaski maamõõtja Braslavasse saata.⁴³ Hoopis tähelepanuväärne on aga kahe Jaunāmuiža hirsniku kaebus M. v. Strokirchile jaanuarist 1696. Nimelt ei olevat neid mõisas “vastavalt korraldusele” rakendatud ettetulevate tülide uurimiseks ja otsustamiseks ega abitööde, koormiste ja muude selliste asjade sissenõudmiseks, vaid hoopis opman, kubjas ja kilter olevat saanud nende ülesannete eest omale tasu või teatavaid vabadusi. Selle peale kirjutaski M. v. Strokirch Jaunāmuiža rendikohapidajale kaptenilesk Treydenschele: “See on notifitseeritud pr. kaptenile ja ühtlasi soovitakse teada anda, et õiguseleidjad või kümnikud (*die Rechtsfinder oder Desmetneken*)⁴⁴ on tegelikult määratud majanduse juures ettetulevate väiksemate tülide uurimiseks ja kohtumõistmiseks. Tööleajamise ja koormis-

te sissenõudmisega aga pole [neil] mitte mingit tegemist ja neid ei saa sellega hõivata.”⁴⁵ Kahjuks pole teada, millisele “korraldusele” võisid hirsnikud oma kaebuses osutada. Igatahes näitab see juhtum, et hirsnike funktsioonid olid 1696. aasta alguses veel ebaselged ja neid oli vaja selgitada. Ühtlasi on selgelt näha, et hirsnikest olid sajandi lõpus saanud taas kogukonnas olulised ametiisikud.

Sajandi viimastel aastatel ongi allikates hirsnikke mainitud ennekõike seoses talupoegade kaebuste uurimise ja kohtumõistmisega kroonumõisates.⁴⁶ 1696. aasta novembris märgeb M. v. Strokirch oma kirjas Rūjiena rentnikule, et just hirsnikel tuleb lasta uurida ja nõutada selle kohta tunnistusi, kui peaks välja tulema, et üks või teine talupoeg oma maksmisele kuuluvat vilja on maha matnud või muud moodi varjanud, et siis edaspidistel visitatsioonidel selliste talupoegade süü saaks tõendatud ja vastavate trahvidega karistatud.⁴⁷ Samuti selgub mõnest selleaegsest talupojakaebusest, et nad on saanud hirsnikelt nõu või selgitusi, kuidas oma õigusi talukohale säilitada.⁴⁸ 1696. aasta majandusreglement mainib aga hirsnikke lõpuks ka veel seoses metsatulekahjudega. Nimelt olid talupojad kohustatud metsas tule avastamise korral sellest viivitamatult teatama ka lähimale hirsnikule, kelle ülesandeks pidi olema seejärel kogu ümberkaudse rahva kokkuajamine ja nende kustutustöödele rakendamine. Kui aga tulele ei suudeta sellele vaatamata piiri panna, siis pidi hirsnik saatma kellegi tulekahjust mõisa teatama, kus siis

⁴¹ 2. *Einen Cubias/ Rechtsfinder und Haken-Bauer soll zur Hochzeit nicht ...* (Lieffländische Landes-Ordnungen nebst dazu gehörigen Placaten und Stadgen. Riga 1707, lk. 28).

⁴² E. Öpik. Mõisate reduktsioon, lk. 559.

⁴³ LVVA 7400-1-19, l. 75 (M. v. Strokirch maakohtunik Liphardile, 15.03.1695).

⁴⁴ M. v. Strokirch kui Läti distrikti asehaldur kasutab lätikeelset “desmetneken” kõrvuti saksakeelse terminiga kahel korral. Teatavasti vähemalt veel 16. sajandi lõpus on Liivimaal kasutatud terminit ‘kümnik’ peamiselt kubjaste kohta, kuid 17. sajandi lõpus on seega selle mõistega hakatud nimetama ‘õiguseleidjaid’. Samal ajal eestikeelsel Liivimaal on neid taasellukutsutud küla ametimehi nimetatud “hirsnikeks” (nt. 1696. aasta Kabala inkvisitsiooniprotokollis: Hirschneckerne – EAA 278-1-XVI-41g, l. 68). Vt. samuti: E. Tarvel. Talu ja küla. – Eesti talurahva ajalugu. I. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, lk. 193–194; A. Traat. Hirsnikud, lk. 134–139.

⁴⁵ LVVA 7400-1-20, lk. 8–9 (M. v. Strokirch pr. kapten Treydenschele, 14.01.1696).

⁴⁶ Nt. EAA 278-1-XVI-41h, l. 241–241p (Põltsamaa talupoegade kaebused, dateerimata, arvat. nov. 1696); LVVA 7400-1-22, l. 104p–105, 120p (M. v. Strokirch Dole pastorile, 9.03. ja 22.03.1699).

⁴⁷ LVVA 7400-1-20, lk. 333 (M. v. Strokirch O. Fr. Brakelile, 19.11.1696).

⁴⁸ LVVA 7400-1-22, l. 226p–229 (M. v. Strokirch rittmeister Tiesenhausenile, 1.07.1699).

rentnik pidi ise kohale tulema või saatma mõisavalitseja, kupja või kiltri kustutustöid kogu mõisa talupoegkonnaga koordineerima.⁴⁹

1697. aasta veebruaris tegid mõlemad Liivimaa asehaldurid kindralkubernerile ettepaneku, et Liivimaal tuleks sarnaselt Rootsi justiitskorraldusele ellu kutsuda piirkondlikud kreisipealikud (*häradshöfdingar*), ennekoike talupoegade kaebuste koheseks ja kiireks läbivaatamiseks. Seejuures M. v. Strokirchi soovitus oli, et iga sellise kreisipealiku (kokku 12) juurde määrataks ka kaasistujad või komisjon, kus võiks niisamuti rakendada talupoegi kohalike hirsnike näol, kes oleks siis tavapäraselt abiks rentnikele või mõisaomanikele kodukorra (*Hußdisciplinen*) rikkumiste või teiste üleastumiste korral otsuste ja karistuste vastuvõtmisel. Kindralkuberner E. Dahlberg saatis need ettepanekud koos omapoolsete soovitustega kuningale edasi.⁵⁰

Siiski jõuti täpsemate plaanideni, kuidas tuleks uued kreisipealikud ametisse määrata ning kohendada Liivimaa justiitskorraldust "Rootsi maneeeri" järgi, pärast mõneaastast soikumist, alles 1699. aasta suvel. Koos sellega arendas M. v. Strokirch edasi ka ideed rakendada hirsnikest kaasistujaid kreisipealiku instantsi juures. Oma 2. augustil 1699 kindralkubernerile saadetud põhjalikus projektis loodava kreisipealiku ameti kohta selgitas ta, et talupoegadest hirsnikke võiks nõnda küll määrata kaasistujatena kreisipealike juurde, kuid seda saab teha ikka ainult niimoodi, et inkvisitsioonide või kohtuistungite korral kutsutakse iga kord ainult kõige lähemal leiduvad hirsnikud, kokku aga mitte üle nelja. Mingil juhul polevat aga otstarbekohane, kui

kindlad talupoegadest kaasistujad kogu aeg ja igal pool kreisipealikku saadavad, sest nõnda kannataks talupoegade enda töö ja majapidamine, ning pealegi ei küündi Liivimaa talupoegade teadmised nii kaugele, et mõista mõisate erinevaid tavasid ja koormisi.⁵¹

Kahe päeva pärast, 4. augustil, oli nimetatud M. v. Strokirchi projekt juba arutlusel kindralkubeneri kantseleis Riias. Kohe esimese punktina tõusiski seal üles küsimus talupoegade rakendamisest loodava instantsi juures. Mõõndi selle problemaatilisust, sest "kohalik talupoegkond oma tuntud lihtsameelsuse, õiguse mittetundmise ja ka oma mõistuse viletsa kultuuri ning teiste asjaolude tõttu" ei olevat sugugi sobiv kohtute juurde määramiseks.⁵² Siiski, 1699. aasta novembris saatis E. Dahlberg kuningale lõpuks kogu justiitsümbekorralduste projekti, kus M. v. Strokirchi ettepanek talupoegadest hirsnike kasutamise kohta oli lahti seletatud sisuliselt muutmata kujul.⁵³ Lõpptulemusena jäid aga koos puhkenud Põhjasõja sündmustega kõik need kavad teostamata.⁵⁴

III

Mõisate tagasivõtmisega alanud riigi, mõisa ja talupoegade vaheliste suhete reguleerimise protsessi kõige tähtsamaks dokumendiks on kahtlemata 21. märtsil 1696 välja antud majandusreglement. See koondas suuresti juba seni praktiseeritud põhimõtteid⁵⁵ ja oli põhiosas kokku pandud asehaldurite M. v. Strokirchi ja G. A. Strömfeldti poolt. Seda oli seejuures tehtud küllaltki kiirustades,

⁴⁹ Sammlung der Gesetze, lk. 1207–1208.

⁵⁰ LVVA 7400-1-20a, lk. 77–84 (M. v. Strokirchi memorial, 8.02.1697); Svenska riksarkivet (=RA), Livonica II, vol. 94 (E. Dahlberg kuningale, 25.06.1697); A. C. Meurling. Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700. Lund, 1967, lk. 265–269.

⁵¹ "ey eller sträcker sigh Lifländska bönders Kunskap om godsens tifferente usancer och Rettigheeter.", LVVA 7400-1-22, l. 269–270p (M. v. Strokirch E. Dahlbergile 2.08.1699).

⁵² "die Bauschafft dieses ohrtes wegen Ihrer bekandten Einfalt- unkündigkeit des Rechtes, und annoch schlechten cultur ihres Verstandes sampt andern Umbständeen gar nicht geschickt seyn würde, bey den gerichter gebraucht zu werden." (RA, Livonica II, vol. 343, "Ex Protocollo Cancellarię Regię Arcis Rigensis" 4.08.1699).

⁵³ See refereeritud: A. C. Meurling. Svensk domstolsförvaltning, lk. 267–268.

⁵⁴ Vt. E. Blumfeldt. Några drag ur ekonomiståthållaren, lk. 120.

⁵⁵ Vt. majandusreglemendi allikate kohta: H. Sepp. Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. – Ajalooline Ajakiri 1929, lk. 137–138.

nagu nad seda ka ise mõnsid. Oma ühises kirjas kindralkubernerile 16. märtsist 1695 selgitasid asehaldurid, et pärast vastavasisulist kindralkubeneri korraldust ja sellele eelnenud kuninga reskripti⁵⁶ olid nad sellise reglemendi väljatöötamist alustanud kohe ja algul püüdnud teha koostööd kirjavahetuse teel, kuid olid nüüd märtsis sunnitud korraldama kokkusaamise Raunas, kus olevat saanud paika reglemendi põhisisu.⁵⁷

Kuigi kroonutalupoegade seisundi hindamisel on välja pakutud väga vastakaid seisukohti, võib sageli kohata aga ühist mõttearendust – isegi kui nende paari lühikese aastakümnega ei jõutud pärisorjust Liivi- ja Eestimaal kaotada, siis oleks see Rootsi võimu rahulikul püsimisel olnud kindlasti lähima aja küsimus. Arusaamatuks aga jääb, millel selline mõttekäik põhineb. Pole teada ühtegi allikalist tõendit, mis näitaks, et päevakorral oleks olnud kroonumõisate talupoegade seisundi muutmine, võrreldes 1696. aasta majandusreglemendiga, või veel vähem talupoegade emantsipatsioon. Kogu selle perioodi allikalist baasi hinnates näib olevat hoopis põhjendatum väita, et 1696. aasta majandusreglemendi näol jõutigi sisuliselt lõpule viia kroonumõisate rentnike ja talupoegade suhete fikseerimine nende põhimõtete alusel, mida oldi järk-järgult rakendatud juba 1681. aastast peale.

Tõsi, pooleliolevatest projektidest jäi Põhjasõja puhkemise tõttu kinnitamata uus Liivimaa justiitskorralduse kava, kuid see puudutas talupoegade seisundit ainult niipalju, et selle läbi oleks talupoegade kaebuste menetlemise asjakäik ilmselt veel paranenud, kuivõrd see seni oli liiga tsentraliseeritud ning seetõttu kohmakas ja aeglane.

Siiski, täiesti alusetuks ei saa pidada üht

teist korduvalt ajalookirjanduses esitatud väidet, et sammud kroonutalupoegade olukorra parandamise suunas pidid lõpuks avaldama teatud mõju ka aadlimõisate talupoegade seisundile. Juba G. Merkel mainis Karl XI initsiatiivil kirjutama hakatud Liivimaa eramõisate projekti,⁵⁸ kuid sellele vaatamata on selle ulatusliku projekti koostamise kaalukus ja asjaolud jäänud senini piisava tähelepanuta. Kuigi ametlikult nimetati seda aadlimõisate “kodukari reglemendiks”, oli sel tegelikult palju laiem kandepind ja kohe algselt oli see kavandatud suuresti kroonumõisate majandusreglemendi vasteks eramõisatele.

20. novembril 1694 oli kuningas kirjutanud J. J. Hastferile, et tema õiglustunne ei suuda seda taluda, kui üks alam türanniseerib teist, isegi, kui ta on “selle omanduseks tehtud”. Ühtlasi käskiski kuningas kindralkuberneril pärast hoolikat nõupidamist asehalduritega koostada ka aadlimõisate jaoks detailne reglemendiprojekt, mis käsitleks rüütelkonna suhteid oma talupoegadega.⁵⁹

Ilmselt oli aadlimõisate küsimus kerkinud päevakorrale mõneti ka mitmete Liivimaa talupoegade kaebekirjade tõttu, mis olid sel ajal kuningani jõudnud ja millele ta oma kirjas osutas. Nõnda näiteks just seoses Jaunpilsli talupoegade kaebusega,⁶⁰ mille kohta kuningas päris eraldi kindralkubernerilt aru, oli J. J. Hastfer sunnitud andma selgitusi Liivimaa aadli õiguste kohta nende pärisoriste talupoegade üle. J. J. Hastfer kirjutas kuningale, et paraku säilitab aadel veel senini pärisorjuse õigust (*rättigheet af lyfegenskap*), kuigi juba kuningas Karl IX oli pärast maa õnnelikkuvallutust püüdnud seda kaotada ja rüütelkonnale sellise ettepaneku teinud (seejuures on kirjaga kaasa saadetud ka ärakiri 1601. aasta

⁵⁶ Ilmselt on siin silmas peetud kuninga kirja J. J. Hastferile 20.11.1694.

⁵⁷ LVVA 7400-1-19, l. 62–63p (asehaldurid M. v. Strokirch ja G. A. Strömfeldt kindralkuberner J. J. Hastferile, 16.03.1695, mustand); vt. samuti E. Blumfeldt. Några drag ur ekonomiståthållaren, lk. 119.

⁵⁸ G. H. Merkel. Die freien Letten und Esthen. Leipzig, 1820, lk. 103–105; seejärel: S. Schartau. De svenska Östersjöprovinserna, lk. 13–14; A. Schwabe. Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga, 1928, lk. 240; H. Sepp. Talupoegade kaitse, lk. 138; O. Liiv. Eesti XVII sajandi teisel poolel. – Eesti ajalugu III: Rootsi ja Poola aeg. Peatoim. H. Kruus, tegevtoim. O. Liiv. Tartu, 1940, lk. 221.

⁵⁹ S. Schartau. De svenska Östersjöprovinserna, lk. 10–11.

⁶⁰ See oli dateeritud Stockholmis 10. oktoobril 1694 ja tõesti talupoegade poolt kuninga kantseleisse toimetatud, vt: A. Schwabe. Grundriss der Agrargeschichte, lk. 242–243.

propositsioonist ja aadli vastusest). Et aga rüütelkond toetus oma põliste privileegidele, siis olid mõisnikud kuni selle ajani haaranud täieliku võimu ja dispositsiooni oma pärustalupoegade kui pärisorjade üle (*öfwer dheras Erfbönder såsom öfwer liffegne*). Nad võivad talupoegi oma äranägemise järgi koos nii naise, laste kui ka kõige muuga, mis nad omavad, pantida, müüa, vahetada ja ära kinkida. Samuti nendele maad juurde anda või neilt seda hoopis ära võtta, neid igal viisil juhtida ja valitseda, välja arvatud ainult kriminaal-asjades, mis kuuluvad nüüd tänu Tema Kuninga Majesteedi reglemendile kohtuotsuse alla.⁶¹

Teatavasti just samal ajal, 1694. aasta lõpus astus Karl XI otsustavad sammud ka Liivimaa aadli seisusliku omavalitsuse lammutamiseks. 20. detsembri korraldusega saadeti laiali maanõunike kolleegium, maapäev anti kindralkubernerite kontrolli alla ning selle võis kokku kutsuda ainult kuninga vastaval korraldusel, sillakohtu institutsioon likvideeriti, Rootsi uut kirikuseadust tunnistades kaotati ülemkirikueestseisja ametikohad ja ühtlasi kaotas aadel olulisel määral võimu kiriku üle, kohaliku aadli kontrolli all olevad maavaeslastekohtud likvideeriti.⁶²

Eelnimetatud 20. novembri kuninga korralduse, mis mäletatavasti koos aadlimõisate projektiga oli samaaegselt nõudnud ka majandusreglemendi koostamist, delegeriski kindralkuberner edasi asehalduritele. Oma 16. märtsi 1695. a. kirjas kindralkubernerile, kus G. A. Strömfeldt ja M. v. Strokirch teatasid kroonumõisate reglemendi põhiosaga lõpule jõudmisest, küsisidki asehaldurid kindralkubernerilt ühtlasi nõu, mil määral peaksid nad oma seisukohta avaldama aadlimõisate kohta. Seejuures selgitasid asehaldurid, et oma kokkusaamisel Raunas on nad tegelikult valmistanud ette ka mõned eraldi punktid rüütelkonna tarvis.⁶³

22. oktoobril 1695 tegi kindralkuberner J. J. Hastfer Liivimaa maapäeval kuninga etteheited teatavaks ka rüütelkonnale. Ta märkis, et Tema Majesteet on pidanud paljudest aadlitalupoegade kaebustest kuulma, kuidas aadel oma talupoegi kohtleb ja julmalt karistab, mis ületab mitmel pool “kristliku kompetentsi”.⁶⁴ Kroonumõisate tarvis ollagi nüüd selline reglement koostatud, mis aga jätab rüütelkonna puutumata. Kuninga soov seevastu on pakkuda kuninglikku hoolt ja kaitset ka aadlitalupoegadele ja seetõttu võiks rüütelkond ise oma talupoegadega “kristliku ja õiglase mõõdukusega” ümber käia.⁶⁵

Seega ei maini kindralkuberner veel otseselt aadlimõisate kohta käiva reglemendi siseseviimist, mida kuningas tegelikult oli ju aasta varem käskinud. Millegipärast oli ka asehaldurite poolt esitatud punktide siseseviimine võetud juba samal aastal päevakorrast maha. Aadlimõisate küsimus kerkis taas üles alles 1696. aasta lõpus, kui 27. oktoobril oli kuningas saatnud taas kindralkubernerile (nüüd juba ametisolevale E. Dahlbergile) korralduse koostada reglement kodukari kohta Liivimaal. Ja taaskord saatis kindralkuberner selle edasi asehalduritele G. A. Strömfeldtile ja M. v. Strokirchile, et nad selle asjaga tegeleksid.

Oma vastustes kindralkubernerile 3. ja 16. veebruarist 1697 selgitasidki asehaldurid E. Dahlbergile, et J. J. Hastfer oli juba kaks aastat tagasi neile ühe sarnase korralduse andnud ja et selle peale olid nad koostanud kõrvuti majandusreglemendiga ka aadlimõisate tarvis eraldi punktid ja saatnud kindralkubernerile. Asehaldurid saatsid nüüd need punktid uuesti kindralkubernerile ja avaldasid lootust, et need võiksid olla aluseks juristidele, kes aadlimõisate õigusi on rohkem uurinud, et siis nõutud projekt üksikasjalikult välja töötada. Ühtlasi nad leidsid, et 1696.

⁶¹ RA Livonica II, vol. 92 (kindralkuberner J. J. Hastfer kuningale 1694? [dateerimata]).

⁶² Sammlung der Gesetze, lk. 1329–1340.

⁶³ LVVA 7400-1-19, l. 62–63p (asehaldurid M. v. Strokirch ja G. A. Strömfeldt kindralkuberner J. J. Hastferile, 16.03.1695, mustand).

⁶⁴ Teatavasti oli Liivimaa aadlile kinnitanud kodukariõigus 1632. aasta maakohtuinstruktsioonis (art. XI), kus seejuures manitseti seda tarvitama “kristliku mõõdukusega” (Sammlung der Gesetze, lk. 99).

⁶⁵ LVVA 7349-2-34, lk. 188–191 (J. J. Hastfer Liivimaa rüütel- ja maiskonnale, 22.10.1695).

aastal kroonumõisate jaoks vastu võetud majandusreglement võiks olla aluseks ka aadlimõisate reglemendile.⁶⁶

1697. aasta veebruari alguses andis kindralkuberner nüüd ka rüütelkonnale selgelt teada, et kuningas on andnud korralduse reglemendi koostamiseks kodukari kohta, mis seda “seadusliku ja kristliku õiguse” järgi reguleeriks ja ühtlasi võimaldaks talupoegadele õiguslikku kaitset kõige ülekohtuse vägivalla eest.⁶⁷

Kes lõpuks käsitletava projekti kokku kirjutas, pole selge. Vähemasti on säilinud projekti ära kiri saksakeelne, mis justkui osutaks kohalikele juristidele. Rootsi riigiarhiivis asuvale ära kirja ümbrispaberile on keegi hilisem arhivaar või ajaloolane (A. Soom?) lisanud seejuures kommentaariks, et projekt on saadetud kindralkuberner E. Dahlbergi poolt kuningale 1697. aasta lõpus ja kuningas on selle omakorda esitanud 1698. aasta veebruaris kammerkolleegiumile, kus see sama aasta septembris arutlusel oli olnud.⁶⁸

Kokku sisaldas projekt 26 artiklit, millest esimesed kaheksa puudutasid kristlikku moraali ja kirikut (nendest omakorda seitse esimest kattuvad täielikult 1696. aasta majandusreglemendi I peatükiga): jumalasõna tutvustamise tähtsusest, talulaste kooli saatmise vajadusest, pühapäevade ja kiriklike tähtpäevade pidamisest, palvete lugemisest mõisates, kirikute, pastoraatide ja koolide ehitusest, keeld matta surnuid võssa, kiriklike koormiste õigesti kandmisest ja ristiusu kombestiku täitmisest. Edasi järgnesid aga juba majanduslikku laadi ettekirjutused. Keegi ei tohtinud nõuda talupoegadelt rohkem koormisi, kui vakuraamatus kirjas, kusjuures talupoegade majanduslike raskuste korral pidi olema talupoegadele tagatud leivavili ning toetuslaenu. Viimasel juhul jällegi oli keelatud tagasimaksmisel võtta kuuendikust suure-

mat intressi. Talupoegadel oli aga omakorda keelatud koormiste ja võlgade tagasimaksmise juures varjata oma tegelikke varusid, mille eest võis neid oodata kuus paari vitsu. Niisamuti pidid talupojad sooritama karistuse ähvardusel täpselt oma teokohustusi, vedusidvoore jne. Eraldi oli välja toodud karistus- ja omavastutusmäärad karjaste, linnasetegijate (*Maltzkerl*) ja rehepappide (*Riegenkerl*) kohta, kui näiteks viimastel nende süül rehes tuli lahti pääses (need artiklid vastasid seega jällegi päris täpselt 1696. aasta majandusreglemendi IV peatüki vastavatele alalõikudele).

Eraldi artiklid fikseerisid mõisniku kodukariõiguse ulatuse talupoja tõrksuse või hooletuse ning teiste väiksemate eksimuste puhul. Samas oli aga talupoegadel õigus kaevata, kui sellised karistused olid üle piiri läinud. Nii nägi ka kõigi teiste kaebuste puhul vaadeldav projekt ette, et pärushärra pidi mõisavalitsejate või teiste mõisateenijate vastased talupoegade kaebused ära kuulama ja õiglase otsuse langetama. Kus aga pärushärra abiks ei saanud olla, seal pidi need kaebused saadetama kohtunikule. Mingil juhul aga ei tohtivat sellised aadlitalupojad pöörduda oma kaebustega otse kuninga poole, sest selleks olevat kohalikud kohtuinstantsid või äärmisel juhul tulevat enne kuningale kaebamist saada resolutsioon kohapealselt kindralkubernerilt. Projekti viimases artiklis oli kokkuvõtvalt rõhutatud, et kõik ülaltoodu käib ainult ja üksnes aadlimõisate läti ja eesti talupoegade kohta, sest rootsi ja soome talupojad ja alamad on aadli poolt ainult teenistusse võetud ega ole mingil juhul pärisorjadeks tehtud (*zu Leibeigene gemacht*), ning neid pole üldse õigust orjade kombel trahvida ega trakteerida.⁶⁹

Kokkuvõttes jäi aga seegi eelnõu lõpliku lahenduseta. Projektis sõnastatud selged ettekirjutused otseselt Liivimaa aadlimõisatele

⁶⁶ LVVA 7400-1-20a, lk. 49–51, 68–71 (asehaldurid G. A. Strömfeldt ja M. v. Strokirch kindralkuberner E. Dahlbergile, 3.02. ja 16.02.1697).

⁶⁷ LVVA 7349-2-34, lk. 193–194 (kindralkubeneri resolutsioon Liivimaa rüütelkonnale, 8.02.1697).

⁶⁸ RA, Livonica II, vol. 342 (“Förslag till en husordning vid adelsgodsen i Livland”). – Neid ümbrispaberi kommentaare refereerib ka A. C. Meurling. – Svensk domstolsförvaltning, lk. 266 (viide 86).

⁶⁹ RA, Livonica II, vol. 342.

on aga kahtlemata tähelepanu äratavad, mis kaugelt ületavad pelgalt “kodukari” teema. Siiski poleks see reglement ikkagi aadlitalupoegadele mingeid uusi vabadusi andnud, vaid sõnastatud põhimõtted on taandatavad peamiselt talupoegade kaitse ja kristliku kasvatus vajaduse rõhutamisele.

Koos mõisate taasriigistamisega said talupojad kuninga alamateks (mida tööpoolest rõhutatakse mitmel pool ja korduvalt) ja see tähendas neile ühtlasi vabanemist personaalsest sõltuvusest mõisnikust. Siiski, põhilised pärisorjuslikule ühiskonnale omased raamid jäid paika. Otseses mõttes tähendanuks pärisorjusest (*Leibeigenschaft*) vabastamine talupojale tema keha (*Leib*) üle vaba voli andmist. Talupojale oleks võimaldatud oma töö üle ise otsustada ja õigust mujale siirduda.⁷⁰ Need mõlemad esmased tegurid jäid aga kroonutalupoegadele kättesaamatuks. Talupoja “keha” võeti mõisnikelt ja anti kroonule. Tähelepanuta ei saa jääda ka asjaolu, et Karl XI on ka ise otse välja öelnud, et ei kavatse anda talupoegadele sellist vabadust, et nad saaksid täiesti omal volil mõisatest lahkuda ja oma kohustustest lahti ütelda.⁷¹

Ükski 17. sajandi kahel viimasel aastakümnel sisse viidud ümberkorraldus põhimõtteliselt talupoegade isiklike vabadusi ei suurendanud. Reduktsioonijärgsed aastad tõid küll olulisi muutusi talupoegade olukorra parandamise suunas, kuid kõik need abinõud – mõisniku omavoli eest kaitstus, kaebeõiguse tagamine, koormiste normeerimine, kodukariõiguse piiramine jne. – on vaadeldavad ikkagi üksnes talupoegade kaitse siseseviimisena ühiskondliku korra olemasolevates raamides. Sunnismaislik seisund ei muutunud. Talupoegi võidi küll lasta rakendada põllumajandusest muudesse valdkondadesse, ja erinevalt

põllumajandusele orienteeritud aadlist olid riigi huvid selles osas tõesti laiemad, kuid talupoja enda sellekohasest vabast volist pole mingisugust alust rääkida. Kuna talupojad kuulusid kroonule, siis rentnikel arusaadavalt ei lubatud oma huvides talupoegi müüa, vahetada vms., kuid sarnaselt polnud ju ka eramõisate rendipidajatel õigust sealseid talupoegi oma tasku järgi maha kaubelda.

Seega ei ole võimalik ühegi teadaoleva normatiivse akti või projekti põhjal teha järeldust, et päevakorral oleks olnud tööpoolest talupoegadele 1696. aasta majandusreglemendist kaugemale ulatuvate vabaduste või koguni isikliku vabaduse andmine. Kroonutalurahvast puudutavaid õigusakte sajandi kahel viimasel aastakümnel iseloomustabki eeskätt lihtsalt lähtumine põhimõttest, et kaitsta tuleb talurahvast rentniku omavoli eest ja see käib omakorda tihedalt kokku kroonu fiskaalsete huvidega.

Artikkel on valminud ETF-i grandii 5710 raames.

Marten Seppel

(1979)

Lõpetanud Tartu Ülikool ajaloo osakonna (2001) ja Cambridge'i ülikooli magistriõppe (2003). Tartu Ülikooli doktorant. Peamised uurimisvaldkonnad: riigi, mõisa ja taluraha vahelised suhted 17.–19. sajandil; Rootsi võimuperiood Balti provintsid (eriti Liivimaal).

⁷⁰ Sellise pärisorjusest vaba olemise definitsiooni annab: P. Blickle. Von der Leibeigenschaft zu den Menschenrechten. Eine Geschichte der Freiheit in Deutschland. München, 2003, lk. 17.

⁷¹ A. Loit. Pärisorjuse kaotamine, lk. 10.